

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی رهپایان

سال هجدهم، شماره ۶۹، زمستان ۱۴۰۳
صفحه ۵۳ تا ۷۴

مسئلهٔ حزب در فقه سیاسی در ایران معاصر

دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی / واحد خرم آباد، دانشگاه آزاد اسلامی،
خرم آباد، ایران.

سعید جوانمرد

استاد گروه جغرافیای سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

رسول افضلی *

استادیار گروه علوم سیاسی، واحد خرم آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم آباد،
ایران.

علی فلاح نژاد

چکیده

انقلاب اسلامی ایران بر خلاف روند جاری مدرنیته در غرب و ابعاد جهانی آن نه با شعار تفکیک دین و سیاست، بلکه اتفاقاً، با داعیه همراهی و همکاری این دو به پیروزی رسید. لذا یکی از مباحث عمده در ایران پس‌انقلابی توانایی‌ها و ظرفیت‌های فقه برای ادارهٔ امور عمومی است. در همین راستا، سؤال اصلی این مقاله در مورد نسبت فقه و حزب سیاسی در ایران معاصر طرح شده است. فرضیه تحقیق بر آن بوده که فقه سیاسی در ادامه مواجهه با دولت مدرن ظرفیت گسترده‌ای برای جذب و ادارهٔ نهادهای مدرن، از جمله حزب، را دارا است. نتایج این پژوهش نشان داده است که نه تنها حزب و حکمرانی حزبی فی نفسه تضاد و تعارضی با مبانی فقه سیاسی ندارند، بلکه الگوهایی در متون فقهی وجود دارد که ظرفیت‌های قابل توجهی برای کاربرد در کنشگری سیاسی حزبی دارند. رویکرد تحقیق توصیفی-تحلیلی و شیوهٔ گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای و اسنادی بوده است.

کلیدواژه: فقه، حزب سیاسی، حکمرانی، مردمسالاری دینی.

* (نویسنده مسئول) rafzali@ut.ac.ir

تاریخ تایید: ۱۴۰۳/۰۸/۲۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۳۰

The Islamic Revolution Approach Quarterly

Vol. 18, No.69, Winter 2025, P 53-74

rahyaftjournal.ir

The issue of political parties in contemporary political jurisprudence in Iran

Saeed Javanmard

PhD Candidate, Department of Political Science, Khorramabad Branch, Islamic Azad University, Khorramabad, Iran

Rasool Afzali *

Professor, Department of Political Geography, University of Tehran, Tehran, Iran (*Corresponding Author*)

Ali Fallah Nejad

Assistant Professor, Department of Political Science, Khorramabad Branch, Islamic Azad University, Khorramabad, Iran

Abstract

The Islamic Revolution in Iran, unlike the general trend of Western modernity, did not succeed by advocating the separation of religion and politics. Rather, it triumphed under the banner of their collaboration. Consequently, one of the major issues in post-revolutionary Iran has been the capacity of Islamic jurisprudence (fiqh) to govern public affairs. In this context, the present study investigates the relationship between Islamic jurisprudence and the concept of political parties in contemporary Iran. The hypothesis of the research suggests that political fiqh, through its ongoing engagement with the modern state, has developed broad capacities to absorb and manage modern institutions such as political parties. The findings reveal that not only is there no essential contradiction

* Corresponding Author: rafzali@ut.ac.ir

How to Cite: Javanmard, S., Afzali, R., Fallah Nejad, A. (2025). The issue of political parties in contemporary political jurisprudence in Iran, *The Islamic Revolution Approach Quarterly*, 18(69), 53-74.

Received: 19/06/2023

Accepted: 19/11/2024

between Islamic jurisprudence and political partisanship, but also that juristic sources contain conceptual models that can legitimize and guide political party activity. The research method is descriptive-analytical, and data collection is based on library and documentary sources.

Keywords: Fiqh, Political Party, Governance, Religious Democracy

Introduction

The Islamic Revolution of 1979 in Iran presented a major rupture in both domestic and global political theory. Unlike Western revolutions that often emphasized secularism and the separation of religion from state, Iran's revolution foregrounded the integration of religious authority into political life. This integration raised foundational questions regarding the compatibility of Islamic jurisprudence (fiqh) with modern political institutions, particularly political parties. Political parties are central to modern governance systems, serving functions such as interest articulation, elite recruitment, and political participation. However, their roots in secular liberal traditions have made them a subject of debate within religious and traditional societies. This article addresses a core theoretical issue: can Shiite political jurisprudence accommodate and legitimize political party systems in the context of a modern Islamic state? The inquiry is both normative and empirical, engaging with doctrinal texts while also reflecting on contemporary political practice in Iran. The underlying hypothesis asserts that Shiite political fiqh has developed adaptive mechanisms that not only tolerate but also conceptually support the existence and function of political parties within the Islamic Republic.

Methodology

This study adopts a descriptive-analytical approach, combining theoretical interpretation with textual analysis. The research relies heavily on library-based and documentary sources, including classical Shiite jurisprudential texts, modern political theory, and the constitutional and institutional structures of the Islamic Republic. By comparing pre-modern juristic doctrines with modern political realities, the study examines the potential for doctrinal continuity and innovation in Islamic governance.

Main Body

1. Historical Context and Theoretical Foundations

The transition of Iranian society from a traditional to a modern polity brought significant changes in governance. The constitutional revolution of the early 20th century initiated debates about representation, rule of law, and legitimacy—debates that intensified following the Islamic Revolution. The integration of clerical authority into state structures created an imperative for political fiqh to evolve and meet the demands of modern governance.

Classical Islamic jurisprudence, developed under non-statist and often dynastic rule, did not conceptualize political parties as such. Nonetheless, within Shiite thought, concepts like shura (consultation), wilayat (guardianship/authority), and ikhtilaf (plurality of opinion) provide a foundation for collective political engagement. The article draws on these concepts to argue that there is doctrinal space for political pluralism in Islam.

2. Jurisprudential Capacity and Doctrinal Flexibility

One of the paper's key arguments is that Shiite jurisprudence possesses intrinsic flexibility to engage with political innovation. Throughout the 20th century, religious scholars like Ayatollah Na'ini, Imam Khomeini, and others contributed to evolving discourses that framed political authority within Islamic terms while accepting modern institutional forms. The very formation of the Islamic Republic—with elected bodies such as the Parliament (Majlis) and the presidency—reflects this capacity for integration.

Although some religious voices remain cautious toward political parties, citing concerns about divisiveness, foreign infiltration, and ideological inconsistency, many others recognize their potential in organizing political life within a religious framework. The research highlights both supportive and critical views from contemporary clerics and jurists.

3. Practical Manifestations in the Islamic Republic

Empirically, Iran has witnessed the emergence of organized political factions and semi-official parties, ranging from conservative formations like the Combatant Clergy Association to reformist groups like the Islamic Iran Participation Front. These developments, though not always aligned with classical models of Western party systems, suggest the presence of de facto political pluralism. Despite legal and institutional constraints, elections in Iran often present a competitive

political field shaped by ideologically distinct groups operating in a quasi-partisan structure.

The paper also explores the political discourse within Iran's religious seminaries (hawza), where debates continue over the merits and dangers of partisanship. Some jurists argue that party competition can enhance public engagement and ideological clarity, while others emphasize the risks of factionalism undermining national unity.

4. Philosophical and Political Implications

The acceptance—or at least toleration—of political parties in the Islamic Republic has broader implications for the philosophy of Islamic governance. If parties are tools for organizing political participation and ensuring accountability, their compatibility with Islamic ethics must be articulated. This section evaluates how Islamic values like justice, public interest (maslahah), and ethical governance can be operationalized within partisan frameworks. The article suggests that Islamic jurisprudence need not adopt Western liberal democracy wholesale but can offer an alternative model of religious democracy that includes structured political competition.

Conclusion

This study concludes that Shiite political jurisprudence is not inherently incompatible with the concept of political parties. On the contrary, it offers conceptual tools and historical precedents that can support political pluralism within a religious framework. The Islamic Republic's experience demonstrates that political organization along party lines can coexist with religious governance—albeit in a distinctive form that reflects Iran's unique political theology.

The research underscores the importance of continuing to develop a political jurisprudence that addresses contemporary institutional needs without sacrificing core Islamic principles. Political parties, when guided by religious ethics and legal oversight, can serve not as threats to Islamic governance, but as instruments of public accountability, participation, and dynamic leadership in a religious democratic order.

Bibliography

Abtahi, S. M., & Heydari, N. (2013). *Partisanship in the Political System of Velayat-e Faqih*. *Political Science Quarterly*, 9(24), 127–152.

- Akhavan Kazemi, B. (2009). *Party and Partisanism in Islamic Thought*. *Fiqh and Usul (Islamic Studies)*, 82(1), 11–42.
- Alam, A. (2000). *Foundations of Political Science*. Tehran: Ney Publishing.
- Ali Hosseini Abbasi, M. R., Mortazavi Asl, S. Kh., & Sinaei, S. A. (2023). *A Critical-Analytical Review on Ayatollah Hashemi Rafsanjani's Approach to Partisanism and Democracy*. *Islamic Revolution Approach*, 17(62), 87–106.
- Baghi, E. (2019). *Entry: Party and Organization*. In the Great Islamic Encyclopedia. Tehran: Diba Institute.
- Badamchian, A. (2009). *What We Should Know About Parties and Organizations*. Tehran: Andisheh-ye Nab.
- Bashirieh, H. (2005). *Lessons of Democracy for All*. Tehran: Negah-e Mo'aser.
- Bashirieh, H. (2007). *Reason in Politics: Thirty-Five Essays on Philosophy, Sociology, and Political Development*. Tehran: Negah-e Mo'aser.
- Chalabi, F., Izadi, R., & Harisinejad, K. (2018). *The Role of Political Parties in Regulating Powers: Comparative Study of UK, USA, and Iran*. *Strategic Policy Research*, 7(27), 35–65.
- Damyar, A., & Ayouzi, M. R. (2016). *The Place of Partisanism in Islam*. *Iranian Political Studies Quarterly*, 3(10), Winter.
- Dorge, M. (1988). *Political Sociology*. Translated by A. Ghazi. Tehran: University of Tehran Press.
- Feyrahi, D. (1998). *Foundations of Freedom and Party in Shi'a Sect*. *Political Science Quarterly*, (3), 1998.
- Feyrahi, D. (2010). *Religion and State in the Modern Age*. Tehran: Rokhdad-e No.
- Feyrahi, D. (2012). *Fiqh and Politics in Contemporary Iran (Political and Constitutional Fiqh)*. Tehran: Ney Publishing.
- Feyrahi, D. (2014). *Fiqh and Politics in Contemporary Iran (Volume II)*. Tehran: Ney Publishing.
- Feyrahi, D. (2017). *Fiqh and Partisan Governance*. Tehran: Ney Publishing.
- Haghighat, S. S. (1998). *The Place of Party Discourse in Islamic Political Thought*. *Political Science Quarterly*, (3), Winter 1998.

- Hashemi, S. Z., et al. (2009). *A Study on Social and Psychological Factors Affecting Political Participation in Tehran*. Political Science Research, 5(1).
- Kadivar, M. (1994). *Theories of State in Shi'a Fiqh*. Rahbord Quarterly, 4, 1–42.
- Kadivar, M. (2008). *Theories of State in Shi'a Fiqh*. Tehran: Ney Publishing.
- Koloudi, A., & Zamani, M. (2019). *A Sociological Study of the Impact of Political Participation Experience on Citizens' Political Attitude (Case Study: Abhar)*. Political Quarterly, 49(3), 765–781.
- Koutharani, W. (2023). *The Jurist and the Sultan: The Dialectic of Religion and Politics in Ottoman and Safavid-Qajar History*. Translated by Y. Abdi. Tehran: Parseh Publishing.
- Mirahmadi, M. (2016). *Political Fiqh*. Tehran: SAMT.
- Na'ini Gharavi, M. H. (2003). *Tanbih al-Ummah wa Tanzih al-Millah*. Edited by S. J. Voraie. Qom: Bustan-e Ketab.
- Naghizadeh, A. (1999). *Party and Its Function in Contemporary Societies*. Tehran: Dadgostar and Mizan.
- Sajjadi, S. A. Q. (2003). *Foundations of Partisanship in Islamic Political Thought*. Qom: Bustan-e Ketab.
- Sajjadi, S. A. Q. (2010). *A Religious View on the Components of a Party*. Baztab-e Andisheh Quarterly, 21(Summer), 110–132.
- Sedaqat, G. A. (2008). *Partisanship and Its Foundations in Shi'a Political Fiqh*. Ma'refat, No. 125, May, 73–88.
- Weil, S. (2021). *On the Abolition of All Political Parties*. Translated by G. Keshani. Tehran: Negah-e Mo'aser.
- Zarvani, J., Bakhshayeshi Ardestani, A., Darvishpour, H., & Matlabi, M. (2023). *An Analysis of the Social Base, Approach, and Policy of the Executives of Construction Party of Iran*. Islamic Revolution Approach, 17(63), 67–88.

مقدمه

تاریخ معاصر ایران را می‌توان از دهه‌هایی قبل از مشروطه تا به امروز لحاظ کرد. آن ویژگی و مولفه‌ای که موجب می‌شود این بخش از تاریخ ایران، معاصر قلمداد شود از جهاتی فروپاشی نظم قدمایی و پای گذاشتن جامعهٔ ایران در دورهٔ مدرن بود. با مواجههٔ جامعهٔ ایرانی و تمدن قدمایی‌اش با مناسبات و شرایط نوآیین تجدد تحولات عمیقی در تمامی ساحات فکری و عملی این جامعه ایجاد شد. در چنین وضعیتی پروبلماتیکهای متعددی ظهور و بروز پیدا کردند که دستگاه‌های معرفتی هنجارساز جامعه ضرورتاً بایستی به آنها پاسخ می‌دادند. به همین دلیل هم روشنفکران و هم روحانیون، خواسته و ناخواسته به درون این نزاع کشیده شدند.

این نزاع فکری-تمدنی که به واسطهٔ رویارویی فوق‌الذکر رخ داد نه تنها در دهه‌های قبل از مشروطه و دورهٔ مشروطیت ادامه یافت، بلکه در عصر پهلوی اول و دوم نیز همچنان زنده ماند. چرا که به علت پویامندی و دینامیسمی که در درون جامعه بود اولاً مسائل جدیدی حادث می‌شد، و در ثانی، مسائل قبلی نیازمند پاسخ‌های به روزتری می‌شدند. با رشد اسلامگرایی در عصر پهلوی - که شاید از جهاتی یادگفتمان ناسیونالیسم از جهاتی دین‌گریز پهلوی بود - روحانیت نه تنها وارد کارزار کنشگری سیاسی شد بلکه از سویی دیگر مجبور شد تا برای سیاست نظری نیز بیش از پیش دست به تئوری پردازی بزند. چیزی که شاید نقطهٔ اوج آن را بتوان در درسگفتارهای نجف مشاهده کرد که در آنجا امام خمینی نظام حکمرانی بدیلی را در برابر نظم سیاسی مستقر موجود ارائه کرد.

با تقویت بنیادهای نظری فقه سیاسی از یک سو، و گسترده شدن نیروهای اجتماعی اسلامگرای انقلابی، در نهایت رژیم پهلوی فروپاشید تا با روی کار آمدن یک نظام سیاسی اسلامی فقه شیعه در بوتهٔ آزمون عملی دعاوی خود قرار بگیرد.

بنابراین می‌توان گفت که نسبت فقه و سیاست در ایران پس‌انقلابی در یک وضعیت پسینی قرار گرفته است. تا پیش از آن فقه تصدی‌گری مستقیم بر سیاست و نهادهای ادارهٔ عمومی جامعه نداشت. اما با انقلاب اسلامی فقه این فرصت را پیدا کرد تا ظرفیتهای نظری و مفهومی خود را در عرصهٔ عمومی به آزمون بگذارد. کلان‌ترین حوزهٔ عمومی که فقه می‌توانست به آن ورود کند، همانا دولت به معنای کلیت جغرافیای سیاست بود. در طول آن، حوزه‌های دیگری نیز مطرح می‌شود که یکی از آنها احزاب سیاسی و اصل تحزب است. طرح مسئلهٔ حزب و نسبتی که با فقه سیاسی می‌تواند داشته باشد در واقع امتداد منطقی مواجهه‌ای است که بین فقه و دولت مدرن در مشروطه رخ داد و تبعات آن تا به امروز هم ادامه دارد. در نظام جمهوری

اسلامی اگرچه در یکی از اصول قانون اساسی در مورد احزاب و تشکلهای آمده است که «احزاب، جمعیت‌ها، انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمنهای اسلامی یا اقلیتهای دینی شناخته شده آزادند، مشروط به اینکه اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی را نقض نکنند. هیچ‌کس را نمی‌توان از شرکت در آنها منع کرد یا به شرکت در یکی از آنها مجبور ساخت»، ولی تبیین دقیقی از نسبت حزب و حکومت اسلامی ارائه نشده است و این نکته‌ای است که باید مورد تأمل و واکاوی دقیق قرار بگیرد. در همین راستا، این مقاله پرسش از نسبت فقه و حزب سیاسی در ایران معاصر را در کانون توجه خود قرار داده است و با این فرضیه که ظرفیتهای نظری و مفهومی فقه پویای شیعه توان بالایی برای مواجهه با نهادهای مدرن دارد و می‌تواند به خوبی آنها را تئوریزه کند، کوشش کرده است تا به پرسش اصلی مقاله با رویکردی توصیفی-تحلیلی پاسخ بگوید.

پیشینه تحقیق

در زمینه فقه و حزب آثار تحقیقی و نظری چندانی وجود ندارد. با این حال برخی از آثار نظری در این حوزه به نگارش درآمده که سزاوار توجه است. شاید مهمترین اثر در این زمینه کتاب داود فیرحی (۱۳۹۴)، «فقه و حکمرانی حزبی» باشد. فیرحی در این اثر کوشیده است تا با اتکال بر «نظریه بازی» و ایجاد تناظر بین نظریه بازی و مباحث «سبق و رمایه» در ادبیات فقهی، بازی سیاسی را بر مبنای بازیگری احزاب تئوریزه کند و برای آن پشتوانه‌های فقهی فراهم کند.

سید عبدالقیوم سجادی (۱۳۸۲)، در کتاب «مبانی حزب در اندیشه سیاسی اسلام» کوشیده است تا کارکردهای خاص احزاب را در تاریخ سیاسی معاصر غرب احصا کند و سپس نشان دهد که همین کارکردها - مثلاً مشورت و اصل شورا - در ادبیات فقهی نیز وجود دارد، لذا می‌تواند قائل به عدم تعارض و همپوشانی میان بخشی از ادبیات فقهی و متون غربی مرتبط با احزاب سیاسی شد.

سید صادق حقیقت (۱۳۷۷) در مقاله «جایگاه بحث احزاب در اندیشه سیاسی اسلامی» به بررسی پدیده حزب در کلیت اندیشه سیاسی اسلامی پرداخته است. از نظر ایشان بحث حزب از جمله پدیده‌های مدرن است و برای تأملات نظری درباره آن باید به همان روش شناسی عام چگونگی اندیشیدن در نسبت قدیم و جدید متوسل شد. ایشان با بررسی نظریات مختلفی که در این باب وجود دارد در نهایت بر این باور می‌شود که حزب پدیده نوینی است و در دین به این پدیده پرداخته نشده است. بنابراین «دین برای پاسخگویی به پدیده‌های مدرن در سطح نظری و مصداقی، به مباحث کارشناسی نیاز دارد. در اینجا جهات مثبت و منفی پدیده‌های نوینی چون احزاب باید مورد کنکاش قرار گیرد. چه بسا دین برخی پدیده‌های مدرن را به

سیره عقلا و در منطقه الفراغ قرار داده باشد. در چنین مواردی دین، حکمی الزامی نسبت به این گونه پدیده‌ها ندارد.»

آثار فوق‌الذکر کارهای تحقیقی ارزشمندی هستند ولی مسئلهٔ تحزب را به صورت بیش و کم انتزاعی مطرح کرده‌اند. در حالی که در این مقاله تلاش شده است بحث تحزب را متوقف بر مسئله دولت طرح کرد. چرا که آن چیزی که در ابتدا امکان یا امتناع تحزب را ایجاد می‌کند، ماهیت دولت و چستی ساخت سیاسی است. لذا می‌توان این زاویه نگاه را وجه نوآورانه این پژوهش دانست که به دیالکتیک پیچیدهٔ دولت و حزب و نسبتی که می‌تواند فقه سیاسی با آن برقرار کند، توجه داشته است.

چارچوب نظری: حزب سیاسی و حکمرانی حزبی

واژه «حزب» «party» از مصدر «partir» به معنای رفتن و قسمت کردن گرفته شده است. در قرون وسطا «party» معنای نظامی داشت و به دسته‌ای که برای رفتن به صحنه نبرد از دیگران مجزاً و اعزام می‌شدند، اطلاق می‌گردید. در قرن نوزدهم، برای مدت‌ها واژه «party» با «گرایش فکری» و «طرز فکر» مترادف بود؛ گرایشی که اندیشه‌های یک طبقه یا گروه اجتماعی را به نمایش می‌گذارد (نقیب زاده، ۱۳۷۸: ۱۲). از منظر تخصصی سیاسی حزب که در لغت به معنای گروه و دسته است، در اصطلاح به گروهی گفته می‌شود که دارای سازمان، تشکیلات، برنامه و هدف معین باشد. به عبارت دیگر، حزب مهم‌ترین سازمان سیاسی در دموکراسیهای معاصر است. در واقع حزب سازمان سیاسی قائم به عقیده یا مصلحت گروهی است که برای کسب قدرت و تحقق عقیده یا دفاع از مصلحت گروهی تلاش می‌کند. دوره حزب را این گونه تعریف می‌کند «حزب مجموعه‌ای از گروه‌های پراکنده در اطراف کشور است که در طریق سازمان‌های هماهنگ کننده به هم پیوسته اند (دورژه، ۱۳۶۷: ۴۲۶)». چند عنصر اصلی برای حزب برشمرده‌اند: قاعده‌ای (عقیده یا مصلحتی) که برای آن تشکیل شده است؛ هدفی که می‌کوشد بدان دست یابد (مانند رسیدن به حکومت)؛ سازمان داخلی و نظام‌مندی فعالیت‌های آن؛ داشتن مکان و تعلق جغرافیایی مشخص؛ پشتیبانی مردم (بشیری، ۱۳۸۴: ۱۴۵؛ عالم، ۱۳۷۹: ۳۴۵).

دانشمندان علم سیاست، ملازمه‌ای بین دموکراسی و حزب می‌بینند؛ و معنای این ملازمه این است که هر کجا حکومت قانون و دولت مردم سالار ظاهر شود، حزب نیز، خواه صحیح یا فاسد آن پیدا خواهد شد. حزب و دموکراسی، دوقلوهای به هم بسته‌اند و صحت و فساد هر یک به سلامت دیگری گره خورده است. شاید بتوان گفت که نوعی اجماع مرکب در باب ضرورت احزاب سیاسی برای حفظ و توسعه حکومت‌های انتخابی وجود دارد. احزاب سیاسی تنها ابزار عملی هستند که اطمینان می‌دهند نهادهای دموکراسی در دولت مدرن می‌توانند به

کار خود ادامه دهند. به همین لحاظ است که گفته می شود؛ سخن از دموکراسی سخن از احزاب و نظام حزبی رقابتی است. (فیرحی، ۱۳۹۶:۱۳۴).

با این که حزب در میان بیشتر فعالان سیاسی و متفکرین به عنوان پدیده‌ای احسن لحاظ شده که می تواند تسهیل‌گر سازوکارهای دموکراتیک باشد، ولی بعضاً متفکرینی هم بوده‌اند که رویکرد حزب‌ستیزی داشته‌اند. مثلاً جان کلام سیمون وی در کتاب «برچیدن احزاب»، این بوده که اگر جمهوریت به معنای اعمال اراده عمومی است - که هست - و اگر مردم‌سالاری به معنای حاکمیت اکثریت است - که هست - باید گفت که احزاب هم مانع جمهوریت‌اند و هم مانع مردم‌سالاری؛ زیرا هر حزبی - سرانجام - منافع حزبی خود را بر مصالح عمومی اولویت می‌دهد (وی، ۱۴۰۰:۱۲). این دست از متفکرین قائل به دموکراسی مستقیم‌اند و هر گونه واسطه - از جمله احزاب - را انحرافی از استقرار اراده عمومی راستین جامعه می‌دانند. همین نکته - نمایندگی منافع طبقاتی و گروه - که از نظر سیمون وی نکته‌ای منفی در کارکرد احزاب است، از نظر مدافع احزاب سیاسی دقیقاً کارکردی مثبت و موثر است.

ظهور احزاب در جوامع مدنی و دولتهای مدرن پدیده‌ای خود به خودی نبوده بلکه نیازمند مجموعه‌ای از مقدمات بوده است که در صورت تحقق آنها احزاب ایجاد می شده است. از جمله این عوامل می توان به نظام پارلمان و انتخابات اشاره کرد. مادامی که انتخابات پارلمانی نباشد، فرض تصور حزب بعید می نماید. تنوع و تکثر ایدئولوژیهای سیاسی عامل دومی است که در ایجاد احزاب دخیل بوده است. برخی از تشکلهای پیشا حزبی نیز وجود دارند که تکوین احزاب را تسهیل کرده‌اند که از این جمله‌اند اتحادیه‌ها، اصناف و سندیکاها. عامل چهارم ظهور احزاب وجود شکافهای ساختاری و تاریخی در یک جامعه است که بر محوریت آن احزاب شکل بگیرند. برای مثال شکل گیری شکاف کار و سرمایه در اروپای بعد از صنعتی شدن زمینه‌های اجتماعی ظهور احزاب سوسیالیست و سندیکالیست را فراهم کرد. بنابراین وجود این چهار عامل حداقل پیش شرطهای اجتماعی ظهور احزاب است (بشیریه، ۱۳۸۶:۷۴۱).

در مجموع می‌توان نسبت به خاستگاه و پیش‌بایسته‌های حزب، از سه رویکرد عام و نسبتاً مقبول یاد کرد: رویکرد نهادی که حزب را با شکل‌گیری نهادهای جدید سیاسی نظیر پارلمان پیوند می‌دهد؛ رویکرد بحران که از توالی پنج نوع بحران (هویت، مشارکت، مشروعیت، توزیع منابع و دخالت دولت) و نحوه مواجهه با آن به عنوان خاستگاه احزاب تحلیل می‌شود. رویکرد نوسازی که شکل‌گیری احزاب سیاسی را با توسعه و نوسازی مرتبط دانسته و معتقدند که احزاب سیاسی تنها زمانی زمینه تحقق پیدا می‌کنند که اقداماتی در جهت نوسازی به عمل آورند (سجادی، ۱۳۸۹:۱۲۴).

در مقابل سیستم سیاسی مبتنی بر احزاب، الگوهای بدیلی از حکمرانی حزبی وجود دارد که شاید بتوان آنها را در قالب سه مدل کلی دسته بندی کرد. اول از همه، حکمرانی موجی است. این نوع از حکمرانی زمانی ظهور پیدا می کند که یک جامعه فاقد نظام حزبی بوده و یا احزاب به صورت غیرصحیح عمل می کنند. در چنین وضعیتی، مکانیزم انتخابات وجود دارد اما حزب غایب است؛ الگوی بعدی حکمرانی تک حزبی (نظام حزب - دولت) است. در این نوع از حکمرانی تنها یک حزب وجود دارد و در برخی مواقع، افراد آن عوض می شوند. مانند حزب کمونیست شوروی، و یا حزب بعث؛ در این الگو دولت همان حزب است و حزب همان دولت. شاید بتوان گفت در دههٔ آخر عمر رژیم پهلوی دوم، شاه با تاسیس حزب فرمایشی رستاخیز می خواست به این مدل نزدیک شود. در نهایت حکمرانی شخصی قابل ذکر است. این نوع از حکمرانی در گذر زمان از شخص محوری به محفل محوری تغییر می کند. این محافل چون شناخته شده نیستند؛ مسؤولیت پذیر هم نیستند (فیرحی، ۱۳۹۶: ۴۷).

به غیر از ماهیت و خاستگاه احزاب و الگوهای بدیلی که در برابر حکمرانی حزبی وجود دارد، نکتهٔ قابل بحث دیگر، مسئله کارکرد احزاب است. احزاب سیاسی اغلب به عنوان میانجی‌های نهادینه شده بین جامعه مدنی و کسانی که تصمیم می گیرند و اجرا می کنند توصیف میشوند. به این ترتیب، آنها به خواسته‌های اعضا و حامیان خود در پارلمان و دولت رسیدگی میکنند. اگرچه احزاب نقشهای حیاتی بسیاری را در یک جامعه دموکراتیک ایفا میکنند و چندین کارکرد را در یک جامعه دموکراتیک انجام میدهند، معرفی و معرفی نامزدها در مبارزات انتخاباتی قابل مشاهده‌ترین کارکرد احزاب برای رای دهندگان است. عملکرد درونی تک تک احزاب سیاسی تا حدی توسط نیروهایی که خارج از احزاب سیاسی هستند، مانند نظام انتخاباتی، فرهنگ سیاسی و مقررات قانونی تعیین می شود (زرروانی، اردستانی و درویش پور، ۱۴۰۲: ۶۸). به طور کلی، احزاب سیاسی در نظام‌های مردم‌سالار با سازمان‌دهی قدرت سیاسی، بسیج نیروهای مردمی و تنظیم روابط قوای حاکم از نهادهای میانی حکومت‌های دموکراتیک محسوب می‌شوند. کارکرد احزاب به مرحله رقابت‌های انتخاباتی منحصر نمی‌شود؛ بلکه در تنظیم روابط قوای حاکم، نقش مهمی را عهده‌دار هستند (چلبی، ایزدی، هریسی‌نژاد، ۱۳۹۷: ۳۵).

احزاب کارکرد تجمیع و کانالیزه کردن مطالبات را نیز دارند که نوعی واسطه‌گری بین جامعه و جعبه سیاه سیاست می‌شود. در واقع احزاب، به طور رسمی یا غیر رسمی، منافع گروه‌های اجتماعی گوناگون را اظهار و نمایندگی می‌کنند. این وظیفه معمولاً به صورت‌های زیر انجام می‌گیرد؛ الف) اظهار منافع در فصل انتخابات و در قالب شعارهای انتخاباتی، و تلاش در تبدیل آن‌ها به اراده عموم یا اکثریت جامعه. ب) نمایندگی این منافع و خواست‌ها در عرصه

قانونگذاری و اجراء، در قالب طرح ها، لوایح و بخش نامه های رسمی. (ج) تلاش در تبدیل این منافع به گفتمان غالب و جلب توجه متخصصان، دولتمردان و جوامع مدنی به اهمیت این مسائل از طریق رسانه ها، محافل و ابزارهای ارتباطی احزاب (فیرحی، ۱۳۹۶:۳۸). در مجموع می توان گفت که حزب مولود سیاست در جهان مدرن است و اگرچه عقبه‌هایی همچون اجتماعات صنفی در جهان پیشامدرن دارد، ولی از نظر ماهیت، خاستگاه، کارکرد و تاثیری که بر جغرافیای سیاست در دولتهای مدرن می گذارد با الگوهای مشابه آن در اعصار پیشین تفاوتهای قابل ملاحظه‌ای دارد.

فقه و دولت

فقه دانش اسلامی است که در تاریخ اندیشه و تمدن اسلامی شکل گرفته و وظیفه ی آن استخراج احکام شرعی از متون و منابع دینی می باشد. فقه نتیجه کوشش فقیهان برای انطباق دین ثابت با جهان متغیر است. بنا بر این از طرفی به واقعتهای زندگی و از طرفی دیگر به منابع دینی پرداخته میشود تا فرایند انطباق این دو صورت گیرد. فقه با الگوی روشی اجتهاد در تلاش است که احکام شرعی را با رجوع به متن و با استفاده از قواعد اصولی مختص خود کشف و استنباط نماید؛ و از آنجایی که یکی از واقعیات بسیار موثر در حیات بشری سیاست و امور عمومی است، اصولاً فقه نمی تواند نسبت به آن بی توجه باشد؛ کما این که در دهه‌های قبل از فروپاشی رژیم پهلوی اهتمام خود را صرف واقعیت سیاسی موجود نامطلوب کرد.

فقه شیعه با تدارک یک دستگاه نظری منسجم توانست تئوری سیاسی خاص خود را پرورش دهد و از نظر تئوریک و متعاقباً از منظر نیروهای اجتماعی آمادگی لازم برای تصدی‌گری قدرت سیاسی را فراهم کند. به تعبیر یکی از تحلیلگران، نظریه فقهی-اجتهادی باورمند به امکان و بلکه وجوب قیام «نائب امام» به مسئولیتها و وظایف امام معصوم و بلکه پیامبر (ص) - به جز در مقوله وحی - با نادیده انگاری مقولاتی مانند «غیبت» و «انتظار»، دگرگونی واقعیت موجود به واسطه انقلاب یا کودتا را پیش کشید (کوثرانی، ۱۴۰۲:۲۳). با دگرگونی در واقعیت سیاسی و برآمدن دولت اسلامی، حال در وهله نخست مسئله فقه و دولت طرح می شد.

ارتباط فقه و سیاست، ناگزیر ارتباط فقه و دولت را به دنبال دارد. دولت به عنوان یکی از مهمترین مصادیق امر سیاسی با فقه ارتباطی معنادار پیدا میکند. پرداختن به رابطه فقه و دولت، از طرفی نیازمند توجه به خط مشی‌هایی است که در منابع دینی درباره دولت وجود دارد؛ از طرفی دیگر مستلزم پرداختن به واقعیتهایی است که در طول تاریخ اسلام درباره دولتهای اسلامی شکل گرفته است. ارتباط دوگانه مزبور به خوبی در نظریه‌های دولت در فقه سیاسی مورد توجه قرار گرفته است. نظریه‌های مزبور از سویی در زمره متون دینی قرار گرفته‌اند و از

سویی دیگر میزان انطباق متون مذکور با واقعیات دولتهای اسلامی را مطمح نظر داشته‌اند. بنابراین هر گونه بحث در مورد ارتباط فقه و دولت، ناگزیر به بحث از نظریه‌های دولت در فقه سیاسی منجر میشود (میراحمدی، ۱۳۹۵: ۵۷).

در مجموع شش نظریه درباره دولت در فقه شیعه به چشم می‌خورد، این نظریه‌ها را می‌توان براساس منبع مشروعیت به دو دسته مشروعیت الهی و مشروعیت مردمی تقسیم کرد. نظریه‌های دسته دوم نیز براساس شرط فقاقت حاکم به دو گروه تقسیم می‌گردند. «ولایت انتصابی مطلقه فقیه» و «ولایت انتصابی مقیده فقیه» از نظریات دسته اول هستند. بر مبنای مشروعیت مردمی، که اساس آن بر جمع بین حکم الهی و حق مردم استوار است چهار نظریه «مشروطه شرعی»، «نظارت مرجع و خلافت مردم»، «ولایت انتخابی فقیه» و «حکومت انتخابی مبتنی بر قوانین اسلامی» توسط فقهای شیعه عرضه شده است. (کدیور، ۱۳۷۳: ۱).

در طول بحث نسبت فقه و دولت، مسئله چگونگی انتخاب متولیان دولت (اصل نمایندگی) و چگونگی کارکرد دولت (نظام حکمرانی) طرح می‌شود، که بحث ضرورت یا عدم ضرورت حزب، و در ادامه، نسبت حزب و فقاقت را طرح می‌کند. از آنجایی که تکوین و فعالیت احزاب پیشاپیش متوقف بر ماهیت دولت است (برای مثال فرض وجود حزب در یک نظام دیکتاتوری یا توتالیتیر، قابل تصور نیست)، بنابراین، باید قبل از آن که فقه سیاسی بخواهد تأملاتی درباره حزب داشته باشد، احتمالاً باید نظریاتی را درباره ماهیت دولت برگزیند که برای مردم، عاملیت آنها، و نظریه نمایندگی اعتبار قائل باشد، چرا که حزب اصولاً نوعی نمایندگی حقوق سیاسی مردم در ساخت قدرت است؛ و از همین رو که احزاب از ارکان دموکراسی نمایندگی هستند و کارویژه‌های مهمی مانند تلاش برای کسب قدرت و تشکیل حکومت از طریق سازوکارهای قانونی انتخابات، تجمع و بیان مطالبات اجتماعی، پل سازی بین جامعه و حکومت از راه انتقال مطالبات اجتماعی به درون نظام سیاسی در نقش حزب حاکم یا اپوزیسیون، بسیج انتخاباتی هواداران، تقویت جامعه پذیری سیاسی، تربیت کارشناسان و کادر سیاسی کشور انجام می‌دهند، و همه این کارکردها به سطح نهادینگی احزاب سیاسی و نظام حزبی در یک جامعه بر می‌گردد (فیرحی، ۱۳۹۶: ۴۰)، بنابراین طرح بحث حزب در درون فقه سیاسی باید بر بستر آن دست از نظریه‌های دولت در فقه استوار باشد که چنین فضایی را بتوانند برای احزاب و دایرهٔ فعالیت آنها قائل باشند. لذا می‌توان گفت در سطح کلان، نسبت فقه و حزب، متوقف بر تأملاتی است که فقه دربارهٔ نظریه دولت دارد و ابتدائاً مقدمات نظری لازم برای حضور مردم در کنش سیاسی را فراهم می‌کند؛ شاخص این نوع نظریه را می‌توان تئوری امانتی بودن قدرت دانست که علامه نائینی به خوبی آن را تدوین کرده‌اند: «حقیقت واقعیه و لب آن عبارت است از ولایت بر اقامه وظایف راجعه به نظم و

حفاظت مملکت نه مالکیت، و امانتی است نوعیه در صرف قوای مملکت که قوای نوع است در این مصارف نه در شهوات خود، از این جهت اندازه ی استیلای سلطان به مقدار ولایت بر امور مذکوره محدود و تصرفش چه به حق باشد چه به اغتصاب، به عدم تجاوز از آن حد مشروط خواهد بود، آحاد ملت با شخص حاکم در مالیه و غیرها از قوای نوعیه شریک و نسبت همه به آن ها متساوی و یکسان و متصدیان امور همگی امین نوعند نه مالک و مخدوم و مانند سایر اعضا و اجزا در قیام به وظیفه امانت داری خود مسوول ملت و به اندک تجاوز ماخوذ خواهند بود، و تمام افراد مملکت به اقتضای مشارکت و مساواتشان در قوی و حقوق بر مواخذه و سوال و اعتراض قادر و ایمن و در اظهار اعتراض خود آزاد و طوق مسخریت و مقهوریت در تحت ارادات شخصیه سلطان و سایر متصدیان را در گردن نخواهد داشت» (نایینی غروی، ۱۳۸۲: ۱۲).

ظرفیت های فقه برای حزب

با پیروزی انقلاب اسلامی، و تشکیل جمهوری اسلامی، تمام فرعیات و لوازم جمهوریت از جمله انتخابات، حزب، رای، و مانند اینها مورد بحث و توجه روحانیون قرار گرفت. مروری بر ادبیات افراد کلیدی انقلاب نشان می دهد که حزب را نه در معنای تخصصی آن بلکه بیشتر مترادف با کار جمعی و گروهی درک می کرده اند. برای مثال، آیت الله بهشتی در این باب می گوید: «من از سالها پیش در فکر ایجاد حزب و جمعیت سیاسی اسلامی بودم. سخت بر این معنا معتقد بودم که باید نیروهای ما به شکل یک تشکیلات سیاسی اسلامی فعال در بیایند (روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۹ بهمن ۱۳۶۰)». به همین دلیل، انقلابیون به دنبال کار تشکیلاتی و جمعی بودند و آن را متناظر با کار حزبی می گرفتند و می کوشیدند تا حزب را در قالب تشکل تثویزه کنند: «در اجتماعات بشری هیچ حرکت مؤثر و کارسازی را نمی توان یافت مگر اینکه تعدادی از افراد هم جهت، هم هدف و هم فکر دور یکدیگر جمع شده و برنامه تنظیم شده ای را از نقطه معینی به قصد رسیدن به اهدافی مشخص، آغاز کرده اند. البته بسیار اتفاق می افتد که همین افراد هم هدف، پیش از آنکه یکدیگر را بشناسند، هر کدام جداگانه اقداماتی را برای رسیدن به آن اهداف آغاز کرده اند. اما تجربه نشان داده است که این اقدامات گاه در جهت خنثی کردن اقدامات همدیگر بوده است. حرکت های اسلامی هم از این قانون کلی مستثنی نیستند که باید علاوه بر رهبری شایسته، توسط جمع های هم هدف و هم جهت دنبال شوند تا به پیروزی برسند (بادامچیان، ۱۳۸۸: ۴۴)». اما با گذشت زمان و تثبیت رویه های سیاسی کم کم ادبیات موضوعه حزب مطرح و دنبال شد و در ماده یکم قانون فعالیت احزاب، جمعیت ها و انجمن های سیاسی و صنفی و انجمن های اسلامی یا اقلیتهای دینی شناخته شده بود که تعریف روشنی از حزب و فعالیت حزبی ارائه شد: «حزب، جمعیت، انجمن،

سازمان سیاسی و امثال آنها تشکیلاتی است که دارای مرانامه و اساسنامه بوده و توسط یک گروه اشخاص حقیقی معتقد به آرمانها و مشی سیاسی معین تأسیس شده و اهداف، برنامه‌ها و رفتار آن به صورتی به اصول اداره کشور و خط مشی کلی نظام جمهوری اسلامی ایران مربوط باشد. با این حال در ساحت نظری و به عنوان وظیفه‌ای آکادمیک، این پرسشهای بی پاسخ طرح شده بود که یک نظام دینی مانند جمهوری اسلامی در برابر حزب به مفهوم جدید آن، چه موضعی را می‌تواند اتخاذ نماید؟ آیا می‌توان برای آن مبانی دینی تدوین کرد یا حزب ذاتاً پدیده‌ای سکولار است؟ آیا آنچه در قانون اساسی ج.ا. آمده است (اصل بیست و ششم)، تنها بیانگر عدم مخالفت نظام ولایی با احزاب سیاسی است و یا آنکه در عمل نیز زمینه‌های محقق و عینیت احزاب سیاسی در نظام ولایی وجود دارد؟ (سجادی، ۱۳۸۲: ۲۴۳).

اما در واقع حزب و تحزب در معانی متاخر، پدیده‌ای جدید و از دیدگاه فقهی، مسأله‌ای نوظهور در جامعه و فرهنگ شیعی است و در اندیشه دینی پیرامون مقبولیت و یا مطرودیت آن، ابهامها، دغدغه‌ها و دیدگاههای متعدد و بعضاً متناقضی وجود دارد. در تبیین موضوع تحزب در اندیشه اسلامی، یا تلاش شده است در منابع قرآنی و روایی و سیره معصومین و تاریخ صدر اسلام به دنبال ما بازاهای حزب و تحزب باشند و یا آن که سعی کنند حزب و تحزب را به عنوان امری جدید و مستحدثه تلقی کرده و بنا به کارکردهای مثبت و عقلانی آن، و ملازمت شرع با عقل، جواز مشروعیت برای این پدیده مدرن سیاسی را صادر کنند (اخوان، ۱۳۸۸: ۱۱). منظور از ملازمت در اینجا قاعده ملازمه یا اصل «کلما حکم به العقل حکم به الشرع» است. معنای این قاعده آن است که هر گاه عقل به صورت مستقل فعلی را حسن یا قبیح دانست یا فعلی را دارای مصلحت و یا مفسده دانست، کشف می‌شود که شارع مقدس نیز نسبت به آن فعل، حکم امر یا نهی دارد. لذا می‌توان از این حکم عقلی به آن حکم شرعی گذر کرد. یعنی در این مورد، اگر عقل سیاسی حکم به وجوب حزب برای نظم سیاسی کند، شرع نیز آن را می‌پذیرد.

اما اساساً موضوع حزب جزء موضوعاتی است که عرف در شناخت آن مرجعیت دارد. حزب امری اعتباری است و مشهور است که عرف مرجع هر امر اعتباری است (فیرحی، ۱۳۹۶: ۴۴)، لذا باید عرف سیاسی را در شناخت آن دخیل دانست. با این حال، برخی از اندیشمندان مسلمان تلاش نموده‌اند با تأکید بر کارکردهای مثبت احزاب سیاسی، از قبیل انتخاب اصلح، سازمان‌دهی و آموزش نیروها، تعمیق بینش سیاسی جامعه، و تربیت افراد برای مسئولیت‌پذیری، مبانی فقهی احزاب سیاسی را اثبات کنند. روشن است که این‌گونه کارکردها با منع شرعی مواجه نیست، بلکه جواز شرعی به همراه دارد (صداقت، ۱۳۸۷: ۷۹).

می‌توان دیدگاه‌های مختلف درباب حزب را به نوعی دسته‌بندی کرد. یک دیدگاه این است که این پدیده‌ها ذاتاً متعلق به جغرافیایی دیگرند و هیچ سابقه‌ای در جامعه و فرهنگ ما ندارند و نمی‌توان از اسلامی کردن یا ایرانی کردن آنها سخن گفت. رویکرد دیگر این است که این پدیده‌ها را باید بومی کرد و به قامت شرایط فرهنگی و اجتماعی خویش درآورد. رویکرد سوم این است که این پدیده‌ها از حیث شکل و برخی کارکردها، نوین‌اند، اما از نظر اصول و بنیادها پدیده تازه‌ای نیستند، چنان‌که تشکیلات در ایران نیز دارای پیشینه‌ای طولانی است؛ اما رویکرد چهارم، تحزب را ذاتاً مقوله‌ای سکولار می‌داند که اساساً دایر مدار حکم شرعی قرار نمی‌گیرد. بعضی از فقها تحزب را از موضوعات مورد مطالعه از منظر فقهی و اجتهادی تلقی کرده، و آن را با شرایطی حتی واجب دانسته‌اند (باقی، ۱۳۹۸).

با توجه به نکات فوق‌الذکر می‌توان گفت که اصولاً نسبت فقه و حزب را می‌توان منطقی در سه حالت بیان کرد. در وجه نخست، فقه (به عنوان دستگاه رسمی متولی شریعت اسلامی) حزب را پدیده‌ای بیگانه و غربی می‌بیند و آن را طرد و تکفیر می‌کند. از این منظر، و با توجه به مدلول کلمه در آیاتی از قرآن مجید، که دلالت بر تفرقه و پریشانی امت دارد و بعضاً آن را رویه کفار و مشرکین می‌داند، گروهی عقیده دارند تحزب در اسلام و دولت اسلامی، مایه تشتت و تفرقه و تضارب آرا گشته و در صفوف مسلمین رخنه و شکاف ایجاد می‌کند و این بر خلاف دستور قرآن کریم است که به فشرده بودن صفوف مسلمین دستور داده است. اینها برای اثبات ادله خود به این آیه «وَأَعْتَصُمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (و همگی به رشته (دین) خدا چنگ زده و به راههای متفرق نروید) (آل عمران، ۱۰۳) استناد می‌کنند (دامیار و عیوضی، ۱۳۹۵: ۷). مثلاً رهبران اخوان المسلمین بر این باور بودند که تحزب به تفرقه و اختلاف میان مسلمانان منجر خواهد شد (اخوان کاظمی، ۱۳۸۸: ۲۰). البته به نظر می‌رسد که در قرآن کریم آنجا که واقعاً تعبیر سوئی از حزب‌گرایی شده است، همان آیه شریفه (مجادله، ۱۹) است که می‌فرماید «اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ» لذا می‌توان گفت نه نفس تحزب، بلکه شیوه‌های رفتی و مقاصد و نیاتی که از تشکیل یک حزب منظور بوده، می‌تواند مذموم باشد.

در حالت دوم، با رویکردی مقایسه‌ای به دنبال ایجاد تناظر میان این پدیده مدرن و بخشی از نهادها و ادبیات سنتی فقه است. از این منظر، هر چند حزب به مفهوم امروزی خود در متون و منابع دینی نیامده، اما با توجه به ماهیت، کارکرد و کارویژه‌های احزاب سیاسی می‌توان مؤیداتی را برای عمل‌واندیشه حزبی از منابع دینی استخراج نمود.

در حالت سوم، فقه سیاسی می‌کوشد بر مبنای قاعده ملازمه عقل و شرع، و با توجه به ضرورتی که حزب برای مردمسالاری دارد و کارکردهای مثبتی که می‌توان از آن انتظار

داشت، حزب را به عنوان یک رهاورد تمدنی خوشامد گوید و آن را بپذیرد. بنابراین اگر کارکردهای مثبت و عقلانی حزب سیاسی استخراج شود و با مبانی و ارزشهای اسلامی و فقهی تعارض و تضادی نداشته باشد، می‌توان همسویی و هم‌جهتی سازنده‌ای بین چارچوبهای فقه شیعه و حزب مدرن برقرار کرد؛ چرا که اگر آزادی، عقل‌گرایی و مسوولیت فرد در زندگی سیاسی را، مهمترین مبانی شکل‌گیری احزاب سیاسی تلقی کنیم، کلام و فقه شیعه در مقایسه با دیگر مذاهب اسلامی بیشترین قرابت و نزدیکی را با مبانی فوق‌نشان می‌دهند و در عین حال، تضمینهای لازم را برای حفظ و ایمنی دیانت مردم، تدارک می‌بیند (فیرحی، ۱۳۷۷: ۲۵). این رویکرد سوم موضع مطلوب و مختار این پژوهش است. از همین رو، در ادامه با برشمردن برخی از این کارویژه‌های مثبت احزاب نشان داده خواهد شد که چگونه نسبت فقه و حزب در همسویی و همراهی قرار می‌گیرد.

اولین نکته در این همسویی، به اصل «مقدمه امر واجب خود واجب است» باز می‌گردد. مراد از مقدمه واجب، ثبوت ملازمه شرعی بین حکم واجب و مقدمه آن است؛ به این بیان که در ملازمه عقلی میان وجوب شیء و مقدمه آن تردیدی نباشد. گر شارع، عملی را واجب کند که انجام این عمل محتاج به یک مقدمه است و عقل می‌گوید که انجام آن واجب است، فلذا باید انجام شود. حال اگر برپای حکومت اسلامی به زعامت ولایت فقیه واجب است، و احزاب را به عنوان مقدمه برپایی چنین نظامی قلمداد کنند، یا حداقل در تثبیت و تقویت و پایداری آن موثر باشد، می‌توان گفت از منظر این اصل باید به استقبال حزب در حکومت اسلامی رفت (اخوان کازمی، ۱۳۸۸: ۲۰). چرا که بنا بر نظریه ولایت فقیه، اگر تاسیس و حفظ مصالح چنین نظامی، به عنوان یگانه نظام مشروع شیعه در دوره غیبت از مهمترین واجبات است، احزاب سیاسی به دو دلیل مهم، می‌توانند نقش موثری در این فرایند ایفا نمایند. در نظریه ولایت فقیه، دو ویژگی اساسی نهفته است که خواه در نظریه نصب یا انتخاب، میدان وسیعی را برای فعالیتهای عرفی و عقلایی، و به منظور تمهید مقدمات استقرار فقیه حاکم تدارک می‌نماید؛ نخست اینکه، در این نظریه، فقیه حاکم هرگز تعیین شخصی ندارد؛ بلکه بر وصف عنوانی «فقیه» یا «فقیه جامع الشرایط» اکتفا شده است. دوم اینکه، فقیهان مورد اشاره در این نظریه، عملاً تعدد و تکثر دارند و بالقوه در تصدی منصب ولایت، رقابت و تشاح خواهد بود. احزاب سیاسی، به عنوان مقدمه واجب، در شناسایی و معرفی مواضع نظری و سیاسی فقیهان موضوع این نظریه از یک سو، و نیز بسیج مردم در شرکت در انتخابات و تعیین و تشخیص مستقیم یا غیرمستقیم فقیه حاکم از سوی دیگر، کارکردهای مهمی را می‌توانند به عهده بگیرند (فیرحی، ۱۳۷۷: ۳۰).

یکی دیگر از کارکردهای مثبت احزاب امکان بحث و تبادل نظر و تصمیم‌گیری جمعی درباب موضوعات سیاسی است. این کارکرد تقارن معنایی قابل توجهی با اصل شورا دارد. اصل شورا مستنبط از چند آیه قرآنی است از جمله در آیه شریفه «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ (آل عمران، ۳)» که خداوند خطاب به حضرت رسول (ص) ایشان را به مشورت توصیه می‌کند. همچنین در آیه دیگری (شوری، ۳۸) می‌فرماید «وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ (و آنان که امر خدایشان را اجابت کردند و نماز به پا داشتند و کارشان را به مشورت یکدیگر انجام می‌دهند و از آنچه روزی آنها کردیم (به فقیران) انفاق می‌کنند.)» از منطوق این آیات اصل شورا استنباط شده که در فقه سیاسی بسیار کاربرد دارد. از همین رو، برخی از پژوهندگان با توجه به این اصل و همسویی آن با یکی از کارکردهای مثبت احزاب، که همانا تضارب آرا و تأمل دسته جمعی در جوانب یک تصمیم سیاسی، کوشیده‌اند تا حزب سیاسی مدرن را از این منظر فقهی مورد تأمل قرار بدهند (سجادی، ۱۳۸۲: ۸۳).

یکی دیگر از کارکردهای احزاب تأثیری است که بر مشارکت سیاسی (political participation) دارند. مشارکت سیاسی را عموماً این گونه تعریف کرده‌اند: «مشارکت سیاسی درگیر شدن فرد در سطوح مختلف فعالیت در نظام سیاسی، از عدم درگیری تا داشتن مقام رسمی سیاسی، است (راش، ۱۳۷۷: ۱۲۳)». در واقع مشارکت سیاسی فرایندی است که در طی آن قدرت سیاسی میان افراد و گروه‌های جامعه توزیع می‌شود، به گونه‌ای که تمامی شهروندان و گروه‌های فعال و خواهان مشارکت سیاسی از حق انتخاب شدن، تصمیم‌گیری، انتقاد، اعتراض، اظهار نظر و رأی دادن بهره‌مند باشند (کلدی و زمانی، ۱۳۹۸: ۷۶۵). در مورد مشارکت سیاسی باید توجه داشت که اصولاً معیاری انتزاعی و فرافرهنگی نیست و در هر جامعه‌ای و هر دوره‌ای مشارکت سیاسی شدیداً تخته‌بند ساختارهای اجتماعی و تاریخی خاص خودش است و بایستی که در درون همین چارچوب نیز تجزیه و تحلیل شود.

در نظام جمهوری اسلامی وفق اصل ششم قانون اساسی که اشعار می‌دارد «در جمهوری اسلامی ایران امور کشور باید به اتکای آرای عمومی اداره شود، از راه انتخابات (انتخاب رئیس جمهور، نمایندگان مجلس شورای اسلامی، اعضای شوراها و نظایر این‌ها) یا از راه همه‌پرسی در مواردی که در اصول دیگر این قانون معین می‌گردد»، اصل بر مشارکت مردم است. در همین راستا، رهبری انقلاب می‌فرماید «این حق آحاد ملت است که بتوانند انتخاب کنند و در تعیین مدیر کشور دارای نقش باشند (بیانات مورخه ۱/۱/۱۳۸۴)». مشارکت سیاسی طیفی از فعالیت‌های را شامل می‌شود، از جمله: رأی دادن، کسب اطلاعات سیاسی، بحث در مورد موضوعات و مسائل سیاسی، شرکت در جلسات و محافل سیاسی، کمک مالی به فعالیت‌های سیاسی، گفت‌وگو و مذاکره با نمایندگان، عضویت در احزاب سیاسی، شرکت در ثبت نام

افراد و تبلیغ برای احزاب سیاسی، نگارش مقالات و ارائهٔ سخنرانیهای سیاسی، شرکت در رقابتهای و مبارزات سیاسی، رقابت به منظور انتخاب شدن برای پست های سیاسی حزبی (هاشمی و همکاران، ۱۳۸۸: ۲۰۴). همچنین رقابت و مشارکت سیاسی زمینه لازم برای چرخش نخبگان و دگرگونی در گروه حاکمه را مستمراً فراهم می سازد (بشیری، ۱۳۸۶: ۵۸۷).

نابینی مشارکت و نظارت را از ارکان حکومت اسلامی می داند و می نویسد: «ابتداء اساس حقیقت سلطنت اسلامی هم، نظر به مشارکت تمام ملت در نوعیات مملکت» است. «محاسبه و مسئولیت کامله در صورتی مشخص و حافظ محدودیت و مانع از تبدیل ولایت حکومت ولایتیه به مالکیت حکومت استبدادی تواند بود که قاطبهٔ متصدیان که قوه اجراییه اند در تحت نظارت و مسئول هیئت مبعوثان و آنان هم در تحت مراقبه و مسئول آحاد ملت باشند». او سستی ملت در این امر را منجر به «تحکم و استبداد هیئت مبعوثان» می داند (نابینی، ۱۳۸۸: ۷۶). لذا یکی از اصلی ترین ارکان نظام سیاسی مشارکت مردم در امور عمومی است و با چنین اصلی است که نظام اسلامی به پایداری و انسجام می رسد. و از آنجایی که تثبیت فرایند مشارکت سیاسی نتایج مهمی از جمله حصول به انسجام اجتماعی دارد که می تواند به اجتناب از امواج و سونامی های غیر قابل کنترل انتخاباتی یاری رساند. بنابراین با ایجاد احزاب سیاسی صحیح، اعتماد عمومی به حوزه سیاست جلب شده و لاجرم همگرایی اجتماعی تقویت می گردد. ادارهٔ موجدی سیاست کم ترین خطری که دارد، حوزهٔ سیاسی را بی ثبات و جریانهای اجتماعی را غیر قابل پیش بینی می کند. احزاب صحیح و قابل اعتماد، با افزایش نرخ مشارکت سیاسی و نهادینه کردن آن، نابسامانیهای اجتماعی محتمل در فصل انتخابات را به حداقل ممکن تعدیل می کنند (فیرحی، ۱۳۹۶: ۴۲).

بنابراین با توجه به رویکردی که این تحقیق برگزیده، نسبت فقه و حزب را می باید در نوع سوم دنبال کرد که همان نگرستن به آن از منظر ملازمه عقل و شرع است باید گفت که کارکردهای مثبتی که احزاب دارند چنان قابل توجه هست که دستگاه معرفتی فقه سیاسی نمی تواند آنها را نادیده بگیرد و با این دستاویز که حزب نهادی وارداتی از غرب است آن را طرد کند. البته با تحفظ بر این نکته که آن دستگاه معرفتی فقه سیاسی که پیشاپیش در نظریه دولتی که ارائه کرده، حق آحاد شهروندان را در مداخله در امور عمومی پذیرفته باشد. البته در راستای پذیرش وجوب سیاسی حزب و کارکردهای مثبتی که دارد، دستگاه معرفتی فقه سیاسی می تواند از ذخایر مفهومی اش برای ایجاد تناظر و اسلامی سازی حزب استفاده کند، از آن رو که، تا حد ممکن تضاد و تعارض بین یک نهاد عاریتی مدرن و ساختارهای سیاسی اسلامی را بزداید.

نتیجه گیری

پرسش از نسبت فقه و حکمرانی حزبی از تبعات منطقی تحولات در فقه سیاسی و فقه مشروطه است. ایران معاصر درگیر دوگانه های متعددی شده است از جمله سنت و تجدد، یا، دین و

سکولاریسم که هر یک از آنها چرخه‌های باطلی از تنشهای اجتماعی و سیاسی را ایجاد کرده اند. در مقابل این دوگانه سازی‌های جعلی، الگوهای تئوریک بدیلی وجود دارد که می‌کوشد مسائل را فهم و در بستر تاریخی و تمدنی‌اش تحلیل کند. بی‌تردید فقه شیعه یکی از این الگوها بوده که با ظرفیت نظری و مفهومی کم‌نظیری که داشته کوشیده تا نهادهای جهان مدرن را به طرد و تکفیر، فهم و تحلیل و بومی سازی کند.

در همین راستا، از مشروطه تا امروز کوشش فقهای برجسته بر آن بوده تا با کاربرد ظرفیتهای فقه نسبت نهادهای مدرنی همچون دولت، بانک، قراردادهای تجاری جدید و مانند اینها را با اصول و ارزشهای اسلامی توضیح بدهند و بعضاً با تطبیق نظری بکوشند آنها را بومی سازی کنند. فقه سیاسی برای این که مقوله حزب و تحزب را مورد توجه قرار دهد در ابتدا نیازمند آن بوده تا نظریه‌های دولتی را برگزیند که اساساً امکان سازماندهی به جامعه مدنی در قالب احزاب و تشکلهای را بدهد. بعد از آن بوده که توانسته به مسئله حزب پردازد. چرا که از سه رویکرد کلانی که به حزب می‌توانسته داشته باشد - طرد کلی؛ یا مقایسه با نهادهای مشابه در تمدن اسلامی؛ یا پذیرش عقلانی - آن دسته نظریاتی که حزب را طرد می‌کنند، اساساً نمی‌توانند نظریه دولت مردم سالار داشته باشند.

آن چه که ظرفیتهای فقه سیاسی را در همراهی و همسویی با حزب فعال می‌کند، اساساً از منظر معرفت شناختی بر یک قاعده اصولی به نام ملازمه عقل و شرع استوار است. بر این مبنا از آنجایی که حزب یک نهاد عقلانی در عرصه سیاسی و مدنی است و می‌تواند کارکردهای مثبت و ویژه‌ای داشته باشد که در نهایت به استقرار و تثبیت یک سری از ارزشهای اسلامی همچون عدالت و آزادی می‌تواند منتهی شود، بنابراین فقه سیاسی شیعی ضمن پذیرش این نهاد مدرن می‌کوشد - یا باید بکوشد - تا آن را به واسطه ذخایر مفهومی و نظری خودش تئوریزه کند و از راندن این نهاد به تنگنای طرد و تکفیر پرهیز کند.

استناد به این مقاله: جوانمرد، سعید، افضلی، رسول، فلاح نژاد، علی. (۱۴۰۳). مسئله تحزب در فقه سیاسی در ایران معاصر، فصلنامه علمی ره‌یافت انقلاب اسلامی، ۱۸(۶۹۸)، ۵۳-۷۴.

The Islamic Revolution Approach Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

منابع و مأخذ:

- ابطحی، سیدمصطفی، و حیدری، نصرت اله. (۱۳۹۲). تحزب در نظام سیاسی ولایت فقیه. *فصلنامه علوم سیاسی*، ۹(۲۴)، ۱۲۷-۱۵۲.
- اخوان کاشمی، بهرام (۱۳۸۸). حزب و تحزب در اندیشه اسلامی. *فقه و اصول (مطالعات اسلامی)*، ۱(۸۲/۱)، ۱۱-۴۲.
- باقی، عمادالدین (۱۳۹۸). *مدخل حزب و تشکیلات در دائره المعارف بزرگ اسلامی*، تهران، انتشارات موسسه دبا
- بادام چیان، اسدالله (۱۳۸۸). *آنچه دربارهٔ حزب و تشکل باید بدانیم*، تهران، اندیشه ناب.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۴). *درسهای دموکراسی برای همه*، تهران، نشر نگاه معاصر
- بشیریه، حسین (۱۳۸۶). *عقل در سیاست (سی و پنج گفتار در فلسفه، جامعه شناسی و توسعه سیاسی)*، تهران، نگاه معاصر
- حقیقت، سید صادق (۱۳۷۷). جایگاه بحث احزاب در اندیشه سیاسی اسلامی، *فصلنامه علوم سیاسی*، ش ۳، زمستان ۱۳۷۷
- راش، مایکل (۱۳۷۷). *جامعه و سیاست: مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی*، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، انتشارات سمت
- زروانی، جواد، بخشایشی اردستانی، احمد، درویش پور، حجت الله، و مطلبی، مسعود. (۱۴۰۲). *تحلیلی بر پایگاه اجتماعی، رویکرد و خط مشی حزب کارگزاران سازندگی ایران*. *ریافت انقلاب اسلامی*، ۱۱(۶۳)، ۶۷-۸۸
- دامیار، ایوب، عبوسی، محمدرحیم (۱۳۹۵). *جایگاه تحزب در اسلام، فصلنامه سیاست پژوهی ایرانی*، شماره ۱۰ دوره ۳ زمستان ۱۳۹۵
- دورژه، موریس (۱۳۶۷). *جامعه‌شناسی سیاسی*، ترجمه ابوالفضل قاضی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران
- چلبی، فایقه، اینزادی، رجب، و هریسی نژاد، کمال الدین. (۱۳۹۷). *کارکرد احزاب سیاسی در تنظیم روابط قوای حاکم؛ مطالعه تطبیقی نظام‌های انگلستان، آمریکا و ایران*. *پژوهش‌های راهبردی سیاست*، ۷(۲۷)، ۳۵-۶۵.
- سجادی، سید عبدالقیوم (۱۳۸۲). *مبانی تحزب در اندیشه سیاسی اسلام*، قم، انتشارات موسسه بوستان کتاب
- سجادی، سید عبدالقیوم (۱۳۸۹). *نگرش دینی بر مؤلفه‌های مقوم حزب*. *فصلنامه بازتاب اندیشه*، شماره ۲۱، تابستان ۱۳۸۹، صفحات ۱۱۰-۱۳۲
- صداقت، قاسم علی (۱۳۸۷). *حزب و مبانی آن در فقه سیاسی شیعه*. *فصلنامه معرفت*، اردیبهشت ۱۳۸۷ - شماره ۱۲۵، صفحه - از ۷۳ تا ۸۸
- فیرحی، داود (۱۳۷۷). *مبانی آزادی و حزب در مذهب شیعه*. *فصلنامه علوم سیاسی* ۱۳۷۷ شماره ۳
- فیرحی، داود (۱۳۸۹). *دین و دولت در عصر مدرن*، تهران، انتشارات رخداد نو
- فیرحی، داود (۱۳۹۱). *فقه و سیاست در ایران معاصر (فقه سیاسی و فقه مشروطه)*، تهران، نشر نی
- فیرحی، داود (۱۳۹۳). *فقه و سیاست در ایران معاصر (جلد دوم)*، تهران، نشر نی
- فیرحی، داود (۱۳۹۶). *فقه و حکمرانی حزبی*، تهران، نشر نی
- عالم، عبدالرحمن (۱۳۷۹). *بنیادهای علم سیاست*، تهران، نشر نی
- علی حسینی عباسی، محمدرضا، مرتضوی اصل، سید خدایار، و سینایی، سید عطالله. (۱۴۰۲). *بررسی تحلیلی - انتقادی در رویکرد و نحوه کنش‌ورزی آیت الله اکبرهاشمی رفسنجانی در باب تحزب و مردم‌سالاری*. *ریافت انقلاب اسلامی*، ۱۱(۶۲)، ۸۷-۱۰۶
- کدیور، محسن (۱۳۸۷). *نظریه‌های دولت در فقه شیعه*، تهران، نشر نی
- کدیور، محسن (۱۳۷۳). *نظریه‌های دولت در فقه شیعه*، *فصلنامه راهبرد*، شماره ۴، صص ۴۲-۱.
- کلندی، علیرضا، و زمانی، محمود (۱۳۹۸). *مطالعه جامعه‌شناختی تأثیر تجربه مشارکت سیاسی بر نگرش شهروندان نسبت به مشارکت سیاسی در ایران (مطالعه موردی: شهروندان شهر اهر)*. *فصلنامه سیاست*، ۳(۳۴۹)، ۷۶۵-۷۸۱.
- کوثرانی، وجیه (۱۴۰۲). *فقیه و سلطان: دیالکتیک دین و سیاست در تجربه تاریخی عثمانی و صفویه-قاجاریه*، ترجمه یاسین عبدی، تهران، نشر پارسه
- میراحمدی، منصور (۱۳۹۵). *فقه سیاسی*، تهران، انتشارات سمت
- نایینی غروی، محمد حسین (۱۳۸۲). *تنبیه الامه و تنزیه المله*، به کوشش به تصحیح سید جواد ورعی، قم، انتشارات موسسه بوستان کتاب
- نقیب‌زاده، احمد (۱۳۷۸). *حزب و عملکرد آن در جوامع امروز*، تهران، انتشارات دادگستر و میزان
- وی، سیمون (۱۴۰۰). *برچیدن احزاب*، ترجمه غلامعلی کشانی، تهران، نگاه معاصر
- هاشمی، سید ضیاء و همکاران (۱۳۸۸). *بررسی عوامل اجتماعی و روانی مؤثر بر مشارکت سیاسی مردم شهر تهران*. *پژوهشنامه دانش سیاسی*، سال پنجم، شماره اول.